Πρόσωπα και ιδιοκτησία. Μια ανακατασκευή της εγελιανής *Φιλοσοφίας του δικαίου*

Θανάσης Γκιούρας

Κώστας Σταμάτης, *Φιλοσοφία Δικαίου του Χέγκελ. Πρόσωπα και ιδιοκτησία*. Παπαζήσης, Αθήνα 2025, σ. 548.

Το όνομα του Κώστα Σταμάτη, ομότιμου καθηγητή της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, είναι γνωστό εδώ και δεκαετίες σε όσους και όσες ασχολούνται με τη φιλοσοφία του δικαίου στην Ελλάδα. Το πιο πρόσφατο σύγγραμμά του αφορά τη φιλοσοφία του δικαίου του Georg Wilhelm Friedrich Hegel, αποσκοπώντας σε μια συνολική ανακατασκευή του εγχειριδίου του Γερμανού φιλοσόφου που δημοσιεύθηκε στο Βερολίνο στα τέλη του 1820, με χρονολογία 1821, και με τίτλο *Φυσικό Δίκαιο και Πολιτική Επιστήμη σε μορφή περιγράμματος – Βασικές Γραμμές της Φιλοσοφίας του Δικαίου* (*Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse – Grundlinien der Philosophie des Rechts*). Η ανακατασκευή βαίνει από κανονιστική σκοπιά, αναδεικνύοντας όχι μόνο περιεχομενικά ζητήματα στα μέρη του εγχειριδίου (αφηρημένο δίκαιο, ηθική, ηθικοπρακτικό σύστημα), αλλά και λαβές για την πραγμάτευση συγκαιρινών ζητημάτων, σε αντιπαράθεση με τρέχουσες θεωρίες και επιχειρήματα. Στο πλαίσιο αυτό, παραδειγματικά, μπορεί να αναφερθεί η πραγμάτευση της έννοιας του «ελεύθερου προσώπου» ως ουσιαστικά ακρογωνιαίου λίθου μιας σύγχρονης, δηλ. νεωτερικής θεωρίας, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό αν ληφθεί υπόψη η εντρύφηση του συρμού με θεωρήματα της ‘μεταδομιστικής’ ή της ‘φαντασιακής’ τάσης, τα οποία αρέσκονται (εν είδει παιγνίου) να μιλούν για την εξάλειψη του υποκειμένου κ.λπ.

Προφανώς, από τη σκοπιά του ο Κ. Σταμάτης θέτει την έννοια ως κανονιστική, με ό,τι συνέπειες έχει αυτό για μια ενδεχόμενη – πάντα επικείμενη και πάντα υπό δυνητική άρση – εφαρμογή της, αλλά αυτό αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα μιας κανονιστικής έννοιας, και μπορεί να αντισταθμιστεί μόνο με αναστοχαστική επίγνωση. Από αυτή την πλευρά, το σύγγραμμα του Κ. Σταμάτη έρχεται να συνεχίσει μια διαδικασία κριτικής ανάλυσης του εγελιανού έργου όπως εκείνη που αναπτύσσεται στο έργο του Κοσμά Ψυχοπαίδη για τον νεαρό Hegel[1] (μια συνδυαστική ανάγνωση των δύο συγγραμμάτων θα ήταν ιδιαίτερα αποδοτική).

Ο Κ. Σταμάτης πραγματεύεται διεξοδικά το ζήτημα της ιδιοκτησίας, μέσα από τον νεωτερικό προσδιορισμό της ατομικής ιδιοκτησίας, εστιάζοντας τόσο στην εσωτερική λογική της, όπως αναπτύσσεται από τον Hegel, όσο και στους περιεχομενικούς (και κανονιστικούς) φραγμούς της. Με τη γνώση του επιγενόμενου δύο αιώνων μετά τη δημοσίευση του εγελιανού εγχειριδίου, ο Κ. Σταμάτης τονίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα της ατομικής ιδιοκτησίας, υπογραμμίζοντας παράλληλα πως «η *σύνδεση του προσώπου με την ιδιοκτησία δεν είναι απλώς εργαλειακή*, ως συσχέτιση μέσου προς το σκοπό της ικανοποίησης αναγκών. Αλλά είναι όρος, προκειμένου το πρόσωπο να υπάρξει ως έλλογο ον, στηριζόμενο σε μια πρώτη, *εξωτερική* έδραση της ελευθερίας του» (σ. 173-174). Η διαπίστωση αυτή, αναλυμένη διεξοδικά μέχρι και σε επίπεδο δικαϊκής περιπτωσιολογίας από τον Κ. Σταμάτη, θα μπορούσε να αναδείξει άκρως ενδιαφέρουσες προοπτικές μέσα από μια συνδυαστική ανάλυση της μαρξικής αναφοράς στην 'προσωπική ιδιοκτησία' (individuelles Eigentum) ως ρητά διαφορετικής, και περιεχομενικά πληρέστερης της 'ατομικής ιδιοκτησίας' (Privateigentum). Αξίζει εδώ μια παρέκβαση αναφορικά με τούτο τον εννοιακό προσδιορισμό, όχι μόνο επειδή πηγαίνει στο ίδιο βάθος με εκείνον του Hegel (εν πολλοίς υπερβαίνοντάς τον), αλλά επειδή έχει παραμεληθεί συστηματικά από την μαρξιστική παράδοση του 20ού αιώνα.

Στην πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στο δεύτερο υποκεφάλαιο του έκτου κεφαλαίου με τίτλο *Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση*, λέγεται το εξής:

«Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και ιδιοποίησης, συνεπώς η *κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία*, είναι η *πρώτη άρνηση της προσωπικής ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία βασίζεται σε ιδία εργασία*. Η άρνηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής παράγεται από αυτή την ίδια με την αναγκαιότητα μιας φυσικής διαδικασίας. Είναι η *άρνηση της άρνησης*. Αυτή *αποκαθιστά και πάλι την προσωπική ιδιοκτησία*, αλλά στο θεμέλιο του επιτεύγματος της κεφαλαιοκρατικής

[1] Πρβλ. Χέγκελ. *Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στην Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Πόλις, Αθήνα 2003. Θα έπρεπε επίσης να συμπεριληφθεί εδώ η εργασία του Δημήτρη Καρύδα, *Begriffliche Form und gesellschaftlicher Gehalt. Studien zu Hegels Sozialphilosophie*. Νήσος, Αθήνα 2020, όπου αναδεικνύεται διεξοδικά το λογικό πλέγμα της παρουσίασης στο σύγγραμμα του Hegel για τη φιλοσοφία του δικαίου.

περιόδου, της *συνεργασίας ελεύθερων εργατών και της κοινοκτησίας τους στη γη και στα μέσα παραγωγής που έχουν παραχθεί από την ίδια την εργασία*».[2]

Η παράγραφος μένει απαράλλακτη στην δεύτερη γερμανική έκδοση, του 1872 (χωρίς ωστόσο τις εμφάσεις με τα πλάγια στοιχεία). Στην γαλλική έκδοση του 1875, η παράγραφος, ανήκοντας πλέον στο κεφάλαιο 32, έχει ως εξής:

«Η κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση, σύμφωνα με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, αποτελεί την πρώτη άρνηση αυτής της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία δεν είναι παρά το επακόλουθο της ανεξάρτητης και ατομικής εργασίας. Όμως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά η ίδια την άρνησή της με την αναπόφευκτη μοίρα που διέπει τις μεταμορφώσεις της φύσης. Είναι η άρνηση της άρνησης. Δεν αποκαθιστά την ατομική ιδιοκτησία του εργαζομένου, αλλά την προσωπική ιδιοκτησία του, η οποία βασίζεται στα επιτεύγματα της κεφαλαιοκρατικής περιόδου, στη συνεργασία και στην κοινή κτήση όλων των μέσων παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της γης».[3]

Στην τρίτη γερμανική έκδοση, του 1883, στο έβδομο υποκεφάλαιο του 24ου κεφαλαίου, η παράγραφος έχει ως εξής:

«Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που απορρέει από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, συνεπώς η κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, αποτελεί την πρώτη άρνηση της προσωπικής ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία βασίζεται σε ιδία εργασία. Όμως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά με την αναγκαιότητα μιας φυσικής διαδικασίας την άρνησή της. Είναι η άρνηση της άρνησης. Αυτή δεν αποκαθιστά την ατομική ιδιοκτησία, αλλά την προσωπική ιδιοκτησία με βάση το επίτευγμα της κεφαλαιοκρατικής περιόδου: τη συνεργασία και την κοινή κτήση της γης και των μέσων παραγωγής που παράγονται από την ίδια την εργασία».[4]

---

[2] «Die kapitalistische Produktions- und Aneignungsweise, daher das *kapitalistische Privateigenthum*, ist die *erste Negation des individuellen, auf eigne Arbeit gegründeten Privateigenthums*. Die Negation der kapitalistischen Produktion wird durch sie selbst, mit der Notwendigkeit eines Naturprozesses, producirt. Es ist *Negation der Negation*. Diese stellt das *individuelle Eigenthum wieder her*, aber auf Grundlage der Errungenschaft der kapitalistischen Aera, der *Cooperation freier Arbeiter und ihrem Gemeineigenthum an der Erde und den durch die Arbeit selbst producirten Produktionsmitteln*» (MEGA II/5, σ. 609-610).

[3] «L'appropriation capitaliste, conforme au mode de production capitaliste, constitue la première négation de cette propriété privée qui n'est que le corollaire du travail indépendant et individuel. Mais la production capitaliste engendre elle-même sa propre négation avec la fatalité qui préside aux métamorphoses de la nature. C'est la négation de la négation. Elle rétablit non la propriété privée du travailleur, mais sa propriété individuelle, fondée sur les acquêts de l'ère capitaliste, sur la coopération et la possession commune de tous les moyens de production, y compris le sol» (MEGA II/7, σ. 679).

[4] «Die aus der kapitalistischen Produktionsweise hervorgehende kapitalistische Aneignungsweise, daher das kapitalistische Privateigenthum, ist die erste Negation

Οι διατυπώσεις αυτές, καταπλακωμένες από ιστορικές στρεβλώσεις στη διάρκεια του 20ού αιώνα, αξίζουν – αν δεν απαιτούν – μια νέα επισκόπηση της ιδιοκτησίας, η οποία θεματοποιεί ευθέως ζητήματα έλλογης μακροκοινωνικής αναπαραγωγής, με έμφαση στην αναπτυγμένη και ελεύθερη ανθρώπινη προσωπικότητα. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλουν και οι αναλύσεις του Κ. Σταμάτη, συνδυάζοντας περιεχομενικές αναπτύξεις με δικαϊκή επιχειρηματολογία. Σαφώς – ας τονιστεί εδώ εν είδει πρωτοκόλλου – δεν είναι με κάποιο τρόπο επιβεβλημένο να διαβάζεται και να κρίνεται το έργο του Hegel μέσα από την σχεδόν αποκλειστική ατραπό του Marx (ούτε ο Κ. Σταμάτης το επιχειρεί αυτό). Το γεγονός ότι η κριτική κοινωνική θεωρία του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε σε αναφορά προς το προγραμματικό αίτημα του Hegel, αλλά και με την αναπόδραστη σύμπραξη της ιστορικής απροσδιοριστίας θα έπρεπε να αποτελεί επαρκές επιχείρημα απέναντι σε μια αποκλειστικά μαρξιστική ανάγνωση του Hegel (ό,τι και αν σημαίνει αυτό). Θα μπορούσε αντιστρόφως να τεθεί το ερώτημα, εάν το πραγματολογικό και συνάμα δυναμικά κανονιστικό πλαίσιο ανάλυσης που παρουσιάζει ο Hegel πραγματοποιήθηκε εν γένει στον ιστορικό χρόνο, εάν δηλαδή αυτό που συνεχίστηκε να λέγεται αστική κοινωνία είχε κάποιες αξιώσεις καταγωγής από τον Hegel. Η αρνητική απάντηση θα αρκούσε εν προκειμένω μεν να παραπέμψει στις διάφορες επαναστάσεις του 19ου αιώνα, αλλά και σε εσωτερικές δομικές διαρθρώσεις του ίδιου του κράτους: ενδεχομένως η σημαντικότερη κριτική από αυτή την πλευρά στο εγελιανό κατασκεύασμα δεν είναι ότι περιλαμβάνει ιστορικά ίχνη του άμεσου παρελθόντος, όπως τις συντεχνίες, αλλά ότι δεν περιλαμβάνει έναν θεμελιώδη θεσμό του σύγχρονου κράτους, την Κεντρική Τράπεζα. Βεβαίως, χωρίς ειρωνεία, ένας τέτοιος θεσμός, ο οποίος θεραπεύει την υλική καθολικότητα της αστικής κοινωνίας, δύσκολα θα μπορούσε να τοποθετηθεί 'συλλογιστικά' δίπλα στους έτερους θεσμούς, καταλήγοντας να πει στο κοινοβούλιο (ή στον μονάρχη) αυτό που λέει ο Φάουστ στον (διαβολικό) σκύλο: «Μου είσαι αφόρητος· σου λέω δίχως τύψη / Πως ο ένας απ' τους δύο το κελί θα εγκαταλείψει».

Ο Κ. Σταμάτης τονίζει επανειλημμένα την αντίληψη, που προασπίζει ο ίδιος (σ. 22, 232), πως ο Hegel αποτελεί «ηθικοπολιτικό υποδοχέα για την μεταγενέστερη από τον δικό του ιστορικό περίγυρο σύσταση της αρχής του *κοινωνικού κράτους* (Sozialstaat)». Σαφώς, η πλαισίωση του αιτήματος καθολικής ευημερίας μεταξύ αλληλέγγυων πολιτών μπορεί να βρει ουκ ολίγα

---

des individuellen, auf eigne Arbeit gegründeten Privateigenthums. Aber die kapitalistische Produktion erzeugt mit der Nothwendigkeit eines Naturprocesses ihre eigne Negation. Es ist Negation der Negation. Diese stellt nicht das Privateigenthum wieder her, wohl aber das individuelle Eigenthum auf Grundlage der Errungenschaft der kapitalistischen Aera: der Kooperation und des Gemeinbesitzes der Erde und der durch die Arbeit selbst producirten Produktionsmittel» (MEGA II/8, σ. 713).

στοιχεία στο εγελιανό εγχείρημα.[5] Ωστόσο, εδώ, όπως και σε κάθε άλλη τέτοια ανακατασκευή μεταξύ δυναμικών ιστορικών οριζόντων (κάτι που επισημαίνει ορθώς ο ίδιος ο Κ. Σταμάτης, σ. 89), θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαφορετική σύνθεση του εννοιακού πλαισίου. Όσο σίγουρο είναι ότι μια (κανονιστική) αντίληψη του κοινωνικού κράτους μπορεί να βρει 'υποδοχές' στο εγελιανό έργο (λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο αρθρώνονται αυτές), άλλο τόσο σίγουρο είναι πως το ιστορικά πραγματικό κοινωνικό κράτος μόνο από εγελιανές απόψεις δεν έλαβε την αφετηρία του. Παρά το γεγονός (ή μάλλον: ακριβώς εξαιτίας του) ότι με την ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας το 1871 ο Hegel θα μεταμορφωνόταν από «ψόφιο σκυλί» της μετεπαναστατικής περιόδου σε (υποστηλωμένο) «φιλόσοφο του πρωσικού κράτους», το οποίο, έχοντας καταφέρει να διασφαλίσει την κυριαρχία του εντός της Αυτοκρατορίας, χρειαζόταν, όπως κάθε αξιοπρεπές κράτος, μια πολιτικοθεωρητική πλαισίωση – δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο Bismarck αποτελεί καθ' οιονδήποτε τρόπο απότοκο της εγελιανής φιλοσοφίας (μια ευτελής αντίληψη, η οποία ωστόσο σταδιοδρόμησε εκτενώς στον 20ό αιώνα). Ακόμη λιγότερο ισχύει αυτό για τις πρακτικές που υπάχθηκαν – όπως υπάχθηκαν – στην έννοια του κοινωνικού κράτους στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Ακριβώς σε τέτοιες περιπτώσεις αναδεικνύεται η ένταση μεταξύ κανονιστικής και ιστορικής έννοιας, πολύ περισσότερο δε σε περίπτωση που το «κοινωνικό κράτος» επιστρέψει εκ νεκρών μέσα στον 21ο αιώνα ως πολιτικό σύνθημα (για το οποίο δεν ευθύνεται επ' ουδενί ο Hegel).

Όποιες υποδοχές κρατικής παρέμβασης σε κοινωνικές διαδικασίες μπορούν να ανιχνευτούν στο εγελιανό έργο, νοηματοδοτούνται από την επίγνωση του Hegel ότι η αστική κοινωνία αποτελεί μεν ιστορικά ασύγκριτο μηχανισμό παραγωγής πλούτου, χωρίς ωστόσο ο ίδιος αυτός μηχανισμός να παρέχει εξίσου την ικανότητα διατήρησης της κοινωνικής συνοχής. Σήμερα γνωρίζουμε σε μεγαλύτερο βάθος τους μηχανισμούς όχι απλώς εκμετάλλευσης αλλά απαναθρωποποίησης διαμέσου και εξαιτίας αυτού του μηχανισμού, οπότε η όποια πολιτική, εκ των πραγμάτων, παρέμβαση αποπειραθεί να τους ανατρέψει (διότι ο καλοπροαίρετος 'περιορισμός' έχει πάντα ημερομηνία λήξης) θα πρέπει να εκταθεί πολύ πιο πέρα από το «κοινωνικό κράτος». Παρέλκει εξάλλου η παρατήρηση του Κ. Σταμάτη, ότι μια θεωρία τύπου J. M. Keynes ήταν εκτός ορίζοντα του Hegel, αλλά εντός του κανονιστικού πλαισίου

[5] Το επιχείρημα αυτό έχει παρουσιάσει διεξοδικά ο Geoff Mann, *In the long run we are all dead. Keynesianism, political economy and revolution*. Verso 2017· έτερη πλαισίωση, αναφορικά με τη φτώχεια στον Hegel, έχει παρουσιάσει η Ina Schildbach, *Armut als Unrecht. Zur Aktualität von Hegels Perspektive auf Selbstverwirklichung, Armut und Sozialstaat*. Μπίλεφελντ 2018. Μια συστηματική κριτική στην ερμηνεία του Geoff Mann έχουν παρουσιάσει οι Andrew A. Davis και Sebastian Rand, στο σύγγραμμα *New perspectives on Hegel's philosophy of right*. Bloomsbury Academic, Λονδίνο 2025.

του (σ. 423) – απαιτείται κάτι περισσότερο από γενναιότητα για να τοποθετηθεί στην ίδια θεωρητική ατραπό η θεωρία κράτους του Hegel και η θεωρία 'της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος'.[6]

Ιδιαίτερο τμήμα της ανάπτυξης καταλαμβάνει η αντιπαράθεση μεταξύ της καντιανής και της εγελιανής ηθικής, πράγμα ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο, καθώς το ενδιάμεσο τμήμα του εγχειριδίου, η ηθική (Moralität), δεν έχει τύχει της προσοχής που έχουν τύχει τα άλλα δύο, αφενός το αφηρημένο δίκαιο, και αφετέρου η ιδιαίτερα πρωτότυπη για την εποχή της ανάπτυξη του ηθικοπρακτικού συστήματος (Sittlichkeit), το οποίο περιλαμβάνει την αστική κοινωνία και το κράτος. Μέσα και πέρα από τις διεξοδικές και διεισδυτικές αναλύσεις του Κ. Σταμάτη για το ζήτημα της ηθικής, δίνεται η αφορμή ενασχόλησης του αναγνώστη και της αναγνώστριας όχι (μόνο) με τούτο ή εκείνο το περιεχόμενο μιας ηθικής εντολής, αλλά με μια άκρως νεωτερική από πλευράς Hegel ανάλυση του μηχανισμού των ηθικών πράξεων, μέσα από έννοιες όπως η πρόθεση (Vorsatz) και η απόβλεψη (Absicht). Το ερώτημα που θέτει ο Hegel για το σχηματισμό της ηθικής συνείδησης (Gewissen) είναι κάτι που αναδεικνύει τον νεωτερικό και ριζοσπαστικό πυρήνα της σκέψης του, καθώς προηγείται κάθε ερωτήματος περί του ηθικού πρακτέου. Γι' αυτό και ο Hegel δεν στρέφεται σε φορμαλιστικές ηθικές κατασκευές τύπου Kant (οι οποίες ουδέποτε ήταν 'μόνο' φορμαλιστικές: επρόκειτο για ανάδειξη ενός συγκεκριμένου περιεχομένου με συγκεκριμένο τρόπο), αλλά θέτει την αξίωση ελέγχου συγκρότησης ακριβώς της ηθικής ταυτότητας της πράξης.

Στρεφόμενος στο περιβόητο τρίτο μέρος του εγχειριδίου, ο Κ. Σταμάτης ορθώς επισημαίνει πως το ηθικοπρακτικό σύστημα (ο ίδιος προτιμά τους όρους ηθικοπολιτική ή δικαιοπολιτική τάξη) αποτελεί «το πιο χτυπητό στοιχείο πρωτοτυπίας στην εγελιανή φιλοσοφία δικαίου συνολικά» (σ. 358). Με το έργο του Hegel η αστική κοινωνία εμφανίζεται ρητά ως εννοιολογικό πρόβλημα, το οποίο διαμεσολαβείται – όπως όλες οι έννοιες του εγελιανού έργου – από τα σχήματα των συλλογισμών, διανοίγοντας το πεδίο που θα ονομαστεί αργότερα στον 19ο αιώνα κοινωνική θεωρία. Επιπλέον, η ανάπτυξη αυτή δεν εξαντλείται σε περιγραφικές-αναλυτικές πλαισιώσεις του αντικειμένου, δηλ. του νεωτερικού κοινωνικού βίου, αλλά εννοείται – από τον Hegel – ως σύστημα πραγμάτωσης της ελευθερίας. Δεδομένου ότι στην διαλεκτική παράδοση δεν υπάρχει η αντιπαράθεση Είναι και Δέοντος ως διακριτών επιπέδων, αλλά ως ιδιοτήτων της δυναμικής του ίδιου του αντικειμένου, το ίδιο αυτό σύστημα αρθρώνεται ως σύστημα διαμεσολαβήσεων ελευθερίας. Το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα είναι από τα σημαντικότερα εγχειρήματα της νεωτερικότητας – ο Marx δεν το εγκατέλειψε ποτέ, ακόμη και όταν είχε αφήσει πίσω του τις περιεχομενικές οριοθετήσεις του.

[6] Βλ. επ' αυτού τις παρατηρήσεις των Davis/Rand (υποσημ. 5).

Η ανάπτυξη του Κ. Σταμάτη παρουσιάζει με ιδιαίτερα διδακτικό τρόπο τα επιμέρους ζητήματα που εμπεριέχονται στο εγελιανό έργο, καταδεικνύοντας το συσχετισμό τους με τις αναπτύξεις των προηγούμενων παραγράφων και τις δυνητικές προοπτικές σε ζητήματα σύγχρονα. Ωστόσο, η σημαντικότερη έλλειψη που χαρακτηρίζει το πόνημα του Κ. Σταμάτη είναι η πλήρης παράβλεψη της ύπαρξης των *Απάντων* (*Gesammelte Werke*) του Hegel, ενός εγχειρήματος που ξεκίνησε με βάση τον εκδοτικό οίκο Meiner του Αμβούργου από το 1958, με τον πρώτο τόμο να δημοσιεύεται το 1968. Το εγχείρημα αυτό, για το οποίο κομβικό υπήρξε το όνομα του Walter Jaeschke (1945-2022), δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη· έχουν όμως δημοσιευθεί, παράλληλα με το υπό συζήτηση εγχειρίδιο, στους τόμους 26.1, 26.2 και 26.3 όλες οι μέχρι σήμερα διαθέσιμες καταγραφές διαλέξεων του Hegel για τη φιλοσοφία του δικαίου, καλύπτοντας εν πολλοίς τη σειρά των διαλέξεων στα έτη 1817/18, 1818/19, 1819/20, 1821/22, 1822/23, 1824/25, 1831/32 (ο Hegel πέθανε με την έναρξη της τελευταίας αυτής σειράς). Το υλικό αυτό δεν είναι απλώς 'εγκυκλοπαιδικό' ή μια πλαισίωση του εγχειριδίου, αλλά είναι ουσιώδες για την πρόσληψη και ερμηνεία του, και προς τούτο μπορούν να αναφερθούν δύο λόγοι διαφορετικού ιστορικού βάθους και δυναμικής:

Με τον θάνατο του Hegel οι φίλοι και μαθητές του στράφηκαν αμέσως στη δημοσίευση του έργου του, η οποία θα ξεκινούσε ως *Έργα* ήδη το 1832 και θα έμενε γνωστή ως «Έκδοση των φίλων» (Freundesausgabe). Επρόκειτο για μια κίνηση όχι απλώς ακαδημαϊκή αλλά με ρητά πολιτικά πρόσημα, αν ληφθεί υπόψη η πολιτική κατάσταση στην Πρωσία την περίοδο εκείνη· από την έκδοση αυτή θα προκύψει κάποια χρόνια αργότερα το φάσμα απόψεων που θα ονομαστεί νεο-εγελιανισμός. Στη σειρά αυτήν ο όγδοος τόμος (1833) περιείχε το εγχειρίδιο της *Φιλοσοφίας του δικαίου*, με επιμέλεια του Eduard Gans, μαθητή του Hegel, καθηγητή στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Βερολίνου (και δασκάλου του Karl Marx). Έχοντας σαφή αντίληψη για την πολιτική σημασία του συγκεκριμένου έργου του Hegel και για την ανάγκη της πλαισίωσής του, ο Gans – άλλη μια βαρύνουσα απουσία στο πόνημα του Κ. Σταμάτη – θα χρησιμοποιούσε επίσης τις σημειώσεις των διαλέξεων των ετών 1822/23 και 1824/25 αντίστοιχα από τους Heinrich Gustav Hotho και Karl Gustav Julius von Griesheim. Το τελικό αποτέλεσμα της επιμέλειας θα ήταν οι παράγραφοι του πρωτοτύπου μαζί με τις λεγόμενες Προσθήκες (Zusätze), τις οποίες είχε συνθέσει ο Gans από αποσπάσματα των Hotho και Griesheim εν είδει επεξηγήσεων και εκλαϊκευτικών αναπτύξεων των θεμάτων που αναφέρονταν στις παραγράφους. Με τον τρόπο αυτόν, η έκδοση του Gans (την οποία χρησιμοποίησε συστηματικά και διεξοδικά ο Marx, και αναρίθμητοι άλλοι μετά από αυτόν) παρουσίασε στο αναγνωστικό κοινό μια πολυεπίπεδη κατασκευή για τη θεωρία του δικαίου, της κοινωνίας και της πολιτικής στον Hegel· πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα εκδοτικά εγχειρήματα του 19ου αιώνα, το οποίο πρέπει οπωσδήποτε να λαμβάνεται υπόψη κατά την ανάλυση και αποτίμηση του εγελιανού συγγράμματος. Μόλις

από το 2013, όταν δημοσιεύθηκε ο πρώτος εκ των τριών αναφερθέντων τόμων στα *Άπαντα*, έγινε σαφής η εργασία του Gans, καθώς και ο πλούτος των παραλλαγών που περιείχαν οι διαλέξεις. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στον δεύτερο λόγο της σημασίας αυτού του υλικού, και εδώ μπορούμε να δώσουμε το λόγο, με ένα κάπως μεγάλο παράθεμα, στον Walter Jaeschke, ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα στην επιμέλεια και δημοσίευσή του:

«Οι διαλέξεις δεν αποτελούν ... διόλου ένα – κατά βάση αγνοήσιμο – παράρτημα στο "καθεαυτό έργο"· δεν είναι ένα στοιχείο απλώς ισότιμο, αλλά πολύ περισσότερο το κυρίαρχο στοιχείο της "μορφής έργου" [Werkform] της εγελιανής φιλοσοφίας, της μορφής δηλαδή εκείνης, με την οποία ο Hegel επεξεργάστηκε τη φιλοσοφία του. Αυτό μπορεί κανείς να το θεωρεί λυπηρό, αλλά αναφορικά με την εν λόγω μορφή έργου της φιλοσοφίας του Hegel η *Επιστήμη της Λογικής* δεν αποτελεί το πρότυπο – πράγμα που σαφώς δεν μειώνει την θεμελιώδη και υπέρτερη σημασία της για το σύστημα. Πολύ πιθανόν η ίδια οφείλεται στη συνθήκη πως την περίοδο της σύνταξής της ο Hegel δεν μπορούσε να επεξεργαστεί τη φιλοσοφία του υπό τη μορφή ιδιαίτερων διαλέξεων, επικεντρώνοντας την εργασιακή δύναμή του αποκλειστικά στη μορφή του βιβλίου. Είναι όμως το μοναδικό τμήμα του κατοπινού συστήματος, το οποίο ανάπτυξε ο Hegel. Η μορφή έργου της φιλοσοφίας του δεν είναι το *Σύστημα της επιστήμης*. Από το κατοπινό *Σύστημά* του, το οποίο αναπτύχθηκε σε επιστημονική μορφή, υπάρχει μόνο η *Επιστήμη της Λογικής* – και δίπλα της στέκουν οι διαλέξεις, εκ των οποίων ο Hegel ήθελε μεν ορισμένες να τις επεξεργαστεί ως τμήματα του Συστήματος, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να ξεπεράσει το στάδιο των εγχειριδίων ή ακόμη και των απαρχών γι' αυτά. (...)

Γι' αυτό δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η άμεση ιστορία της επίδρασης της φιλοσοφίας του αποτελεί πιστό απείκασμα της μορφής του έργου του: η επίδρασή της βασίζεται στις διαλέξεις, και ειδικότερα στις διαλέξεις σχετικά με τα τμήματα της "πραγματικής φιλοσοφίας" του. Παραδόξως διατυπωμένο: η επίδραση του "συστήματος" του Hegel είναι η επίδραση ενός συστήματος το οποίο δεν υλοποίησε, τουλάχιστον όχι στη μορφή του *Συστήματος της Επιστήμης* που είχε υπόψη του, αλλά απλώς σκιαγράφησε στις διαλέξεις του. Το "σύστημα" του Hegel είναι κατά κύριο λόγο ένα "σύστημα σε διαλέξεις". (...)

Αυτή η μετατόπιση της έμφασης από τη δημοσίευση προς τη διδακτική δραστηριότητα αποτελεί αναμφισβήτητα συνέπεια του τέλους της "σχολαστικής φιλοσοφίας" του 18ου αιώνα – του παγιωμένου κανόνα των φιλοσοφικών επιστημονικών κλάδων, αλλά και της διδακτικής μεθόδου της, που συνίστατο στο να βασίζονται οι διαλέξεις σε εγχειρίδια – ιδία ή άλλων συγγραφέων – και, με τον τρόπο αυτόν, να μεταδίδεται μια τάση προς τη στατική γνώση στις νέες γενιές φοιτητών. Με την απέλευση αυτής της "σχολαστικής φιλοσοφίας" στο τέλος του Διαφωτισμού ξεκινά μια εντελώς

καρποφόρα περίοδος της διαμόρφωσης της φιλοσοφίας στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής διδασκαλίας».[7]

Η συμπερίληψη αυτού του, διόλου συμπληρωματικού, αλλά ουσιώδους υλικού στην μελέτη του Κ. Σταμάτη θα μπορούσε, αν μη τι άλλο, να καταδείξει τον δυναμικό (και σαφώς πολιτικό) χαρακτήρα του εγελιανού συστήματος με τρόπο απτό, όπως και να διασαφηνίσει περιεχομενικές διαστάσεις της ανάλυσης. Ένα παράδειγμα προς τούτο: Στρεφόμενος στα ζητήματα που προκύπτουν από τον μηχανισμό παραγωγής πλούτου στην αστική κοινωνία (παρ. 241 κ.ε.), ο Hegel πραγματεύεται το ζήτημα της ένδειας/φτώχειας (Armut), επισημαίνοντας την ύπαρξη ενός κοινωνικού φαινομένου ονόματι όχλος (Pöbel).[8] Το φαινόμενο αυτό, το οποίο έχει απασχολήσει την σύγχρονη έρευνα ως κομβικό σημείο της εγελιανής κοινωνικής φιλοσοφίας,[9] σχολιάζεται διεξοδικά στις διαλέξεις του Hegel. Ενδεικτικά, στις διαλέξεις του 1845/25 επισημαίνει: «Αυτά τα φαινόμενα μπορούν να μελετηθούν σε μεγάλη κλίμακα στην Αγγλία, όπως και εγγύτερα οι επιτυχίες που είχαν ο φόρος των απόρων, τα αμύθητα κληροδοτήματα και η εξίσου απεριόριστη ιδιωτική φιλανθρωπία, προπάντων δε η κατάργηση των σωματείων. Εκεί, ιδίως δε στη Σκωτία, το αμεσότερο μέσο για την καταπολέμηση της φτώχειας, και κυρίως για την καταπολέμηση της απώλειας της αιδούς και της τιμής, των υποκειμενικών βάσεων της κοινωνίας, και για την καταπολέμηση της τεμπελιάς και της σπατάλης κ.λπ., από τις οποίες γεννιέται ο όχλος, ήταν να αφεθούν οι φτωχοί στη μοίρα τους, και να κατευθυνθούν στη δημόσια επαιτεία. Δεν υπάρχει άλλη χώρα όπου παράγονται τόσα πολλά, δεν υπάρχει χώρα που να έχει μια τέτοια αγορά, και όμως πουθενά δεν υπάρχει η φτώχεια και ο όχλος σε μεγαλύτερο και πιο φρικτό βαθμό απ' ό,τι στην Αγγλία. Ο φόρος για τους απόρους ανέρχεται σε 9 έως 10 εκατομμύρια λίρες στερλίνες, δηλαδή πολύ περισσότερο από το σύνολο των κρατικών εσόδων της Πρωσίας. Σε άλλες χώρες τέτοια ιδρύματα και τα αποτελέσματα τέτοιων καταστάσεων είναι πιο περιορισμένα, αλλά στην Αγγλία κάθε πλευρά έχει αναπτυχθεί κολοσσιαία»,[10] ενώ προηγουμένως έχει πει το εξής σημαντικό: «Με την πτώση στη φτώχεια, χάνεται η αίσθηση της εντιμότητας και της τιμής να ζει κανείς από τη δική του εργασία, και έτσι γεννιέται ο όχλος. Ο όχλος διαφέρει από τη φτώχεια,

[7] Walter Jaeschke (επιμ.), *Hegel Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. 2η έκδοση, Στουτγάρδη /Βαϊμάρη 2010, σ. 293-294.

[8] Ο Κ. Σταμάτης δεν χρησιμοποιεί αυτή την απόδοση, παρά μιλά για «πληβείους» και «πένητες» (σ. 431), φέροντας έτσι την ορολογία πολύ κοντά σε αρχαίες παραστάσεις και χάνοντας τις διαφοροποιήσεις του όρου που χρησιμοποιεί ο Hegel αποκλειστικά με αναφορά στον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας.

[9] Σημαντικό προς τούτο το έργο του Frank Ruda, *Hegels Pöbel. Eine Untersuchung der "Grundlinien der Philosophie der Rechts"*. Κωνσταντία 2011.

[10] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts. Nachschriften zu den Kollegien der Jahre 1824/25 und 1831*. Επιμ. Klaus Grotsch, *Gesammelte Werke*, τόμ. 26.3, Felix Meiner Verlag, Αμβούργο 2015, σ. 1392.

συνήθως είναι και αυτός φτωχός, αλλά υπάρχει και πλούσιος όχλος».[11] Το ζήτημα του όχλου δεν αφορά συνεπώς μόνο τη φτώχεια και τους 'πένητες', αλλά περιλαμβάνει για τον Hegel ζητήματα νοοτροπίας και κινήτρων, σε συνδυασμό με είδη και ροές εισοδημάτων. Η διεύρυνση του επιχειρηματολογικού ορίζοντα γίνεται σαφής αν ληφθεί, επί παραδείγματι, υπόψη η Προσθήκη στην παρ. 240, στην οποία παραπέμπει ο Κ. Σταμάτης (σ. 431), ως προς την πηγή της, δηλαδή την καταγραφή του Griesheim από το 1824/25. Παραθέτω εδώ το κείμενο με τα αντίστοιχα αποσπάσματα που δανείστηκε ο Gans: «Ομοίως, [η κοινωνία] έχει το καθήκον και το δικαίωμα να θέσει υπό την κηδεμονία της εκείνους οι οποίοι, με τη σπατάλη, καταστρέφουν την ασφάλεια της διαβίωσής τους και της οικογένειάς τους, και να εκπληρώσει στη θέση τους το σκοπό της αστικής κοινωνίας και τον δικό τους. [z240]Στην [αρχαία] Αθήνα ήταν νόμος ότι κάθε πολίτης έπρεπε να δίνει λογαριασμό για το πώς ζούσε, τώρα υπάρχει η άποψη πως αυτό δεν αφορά κανέναν,[z240] ότι είναι μόνο δικό μου βάρος. [z240]Κάθε άτομο είναι από τη μια πλευρά αυτό δι' εαυτό, αλλά από την άλλη είναι και μέλος του συστήματος της αστικής κοινωνίας,[z240] έχει αξιώσεις για τη δεξιότητά του, τη δραστηριότητά του, πρέπει να συνεισφέρει σ' αυτήν [την κοινωνία] και αυτή είναι η ουσιαστική θέση του. [z240]Το άτομο έχει το δικαίωμα να διεκδικήσει τη διαβίωσή του, σ' αυτό αντιστοιχεί το καθήκον της αστικής κοινωνίας να το προστατεύσει από τον εαυτό του. Δεν είναι μόνο ο υποσιτισμός αυτό που έχει σημασία εδώ, αλλά και η ευρύτερη σκοπιά, ότι προκύπτει ένας όχλος, και αυτό πρέπει να το αποτρέψει η αστική κοινωνία.[z240] Είναι τα ίδια τα άτομα που διεκδικούν το δικαίωμα απέναντι στην αστική κοινωνία, σύμφωνα με το οποίο αυτή είναι υποχρεωμένη να τα θρέψει, και επειδή έτσι έχει το πράγμα, [z240]η κοινωνία έχει επίσης το δικαίωμα να απαιτεί από τα άτομα να μεριμνήσουν για τη διαβίωσή τους.[z240]».[12] Μέσα από την απώλεια του εργασιακού φρονήματος ως δομικής προϋπόθεσης για την ατομική ύπαρξη, ο όχλος έρχεται να σχετικοποιήσει τις θεμελιώδεις παραδοχές του πρώτου τμήματος, που αναφέρονται στην έννοια του προσώπου. Δεν είναι διόλου τυχαίο, πως τόσο η αστυνομική διοίκηση (ο όρος Polizei στον Hegel περιλαμβάνει εκτός από την καθεαυτό αστυνομία, επίσης διοικητικές πρακτικές, όπως η μέριμνα των απόρων, οι οποίες σήμερα αποτελούν αυτοτελείς διοικητικούς κλάδους), όσο και το σωματείο, προσπαθούν να θεραπεύσουν σε επίπεδο μοναδικότητας και ιδιαιτερότητας τις αντιφάσεις εντός της αστικής κοινωνίας, προοικονομώντας την κρατική παρέμβαση, η οποία βαίνει από τη σκοπιά της γενικότητας. Ωστόσο, ούτε και το κράτος μπορεί να δώσει μια τελεσίδικη λύση στο πρόβλημα του όχλου, γι' αυτό και, από αυτή την πλευρά, το σύγγραμμα καταλήγει στο ανοικτό πεδίο της παγκόσμιας ιστορίας.

[11] Ό.π., σ. 1390. Η αναφορά του «πλούσιου όχλου» οδηγεί σε άκρως ενδιαφέρουσες διαστάσεις του εγελιανού επιχειρήματος, τις οποίες έχει αναλύσει διεξοδικά ο Ruda.
[12] Ό.π., σ. 1387-1388.

Με το εν λόγω σύγγραμμά του ο Hegel δεν είχε προβεί απλώς σε μια σύνοψη της ‘εξεταστέας ύλης’ ενός πανεπιστημιακού μαθήματος, αλλά είχε αποπειραθεί μια πολιτική παρέμβαση, στο πεδίο του θεωρητικού λόγου, συγκεντρώνοντας στοιχεία συγκαιρινής πολιτικής στην ατραπό ενός θεσμικού συστήματος ελευθερίας. Η ιστορία δεν επρόκειτο να δείξει επιείκεια στην κατασκευή αυτήν, αποσαθρώνοντας πλείστα στοιχεία από το οικοδόμημα του Hegel, αναδιαμορφώνοντας ή εν γένει αναδεικνύοντας άλλα. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, δεν έχει υλοποιηθεί, μέχρι σήμερα, το κέλευσμα της ελευθερίας ως βάσης της κοινωνικής οργάνωσης, παρόλο που η γλαύκα της Αθηνάς έχει κάνει ουκ ολίγες πτήσεις στο σκοτάδι – και θα συνεχίσει να κάνει άλλες. Προς τούτο, το έργο του Κώστα Σταμάτη θα συνεχίσει επί μακρόν να μας απασχολεί με τον πλούτο των θεμάτων που πραγματεύεται.